

УДК 94(477/43)"1941/1944"

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.17>

КУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ У КАМ'ЯНЦІ-ПОДІЛЬСЬКОМУ В ПЕРІОД НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941–1944 РР.)

Дударчук Любомир,
аспірант

Волинського національного університету
імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0002-6861-5955

У статті проаналізовано культурні процеси у Кам'янці-Подільському в роки нацистської окупації. Досліджено функціонування краєзнавчого музею. Доведено, що в довоєнний період він був важливим осередком наукового життя. Охарактеризовано втрати, яких зазнав цей заклад на початковому етапі німецько-радянської війни. Звернуто увагу на поповнення фондів музею новими артефактами. Висвітлено діяльність кінотеатру в місті. Проаналізовано його репертуар. Доведено, що фільми, які транслювалися, мали виразно пронімецьке спрямування і використовувалися з пропагандистською метою. Показано співпрацю кінотеатру з Жіночим добродійним комітетом. Досліджено функціонування міської бібліотеки. Звернуто увагу на літературу, яка знаходилась у фондах книгозбірні. Встановлено, що здебільшого це була українська класика, книги зарубіжних авторів, а також періодичні видання. Доведено, що в роки нацистської окупації при бібліотеці функціонувала читальня.

Охарактеризовано діяльність «Просвіти» в місті. Звернуто увагу на її легальний статус. Проаналізовано основні форми роботи організації (влаштування імпрез, урухомлення пісенних та драматичних гуртків). Встановлено основні джерела фінансування товариства (членські внески та добровільні пожертви). Показано, що просвітянами були не лише фізичні, а й юридичні особи. Висвітлено співпрацю організації з іншими установами Кам'янця-Подільського. Доведено, що важливим осередком культурного життя міста був театр. Звернуто увагу на його репертуар. Охарактеризовано професійний рівень акторів. Показано, що в умовах нацистської окупації на сцені закладу влаштовувалась значна кількість імпрез, які, окрім місцевих жителів, відвідували німецькі солдати.

Ключові слова: окупація, культура, театр, музей, «Просвіта», генеральна округа «Волинь – Поділля», Кам'янець-Подільський.

Dudarchuk Liubomyr. Cultural processes in Kamianets-Podilskyi during the period of Nazi occupation (1941–1944)

The article analyzes the cultural processes in Kamianets-Podilskyi during the Nazi occupation. The functioning of the regional museum has been studied. It is proved that it was an important centre of scientific life in the pre-war period. The losses of this institution at the initial stage of the German-Soviet war are described. Attention is paid to replenishing of the museum's funds with new artifacts. The work of the cinema in the city is covered. Its repertoire is analyzed. It is proven that the films, that were broadcast, were clearly pro-German and were used for propaganda purposes. The cooperation of the cinema with the Women's Charitable Committee is shown. The functioning of the city library is studied. Attention is paid to the literature that library contained. It has been established that most of them were Ukrainian classics, books by foreign authors, as well as periodicals. It is proved that during the Nazi occupation the library had a reading room.

The activity of "Prosvita" in the city is described. Attention is paid to its legal status. The main forms of work of the organization (arranging of events, song and dramatic circles) are analyzed. The main sources of funding for the organization (membership fees and voluntary donations) have been identified. It is shown that the members of "Prosvita" were not only individuals, but also legal entities. The cooperation of the organization with other institutions of Kamianets-Podilskyi is highlighted. It has been proven that the theatre was an important centre of the city's cultural life. Attention is paid to its repertoire. The professional level of actors is described. It is shown that during the Nazi occupation, a significant number of events were held on the stage of the institution, which, in addition to locals, were attended by German soldiers.

Key words: occupation, culture, theatre, museum, "Prosvita", "Volyn-Podillya" General District, Kamyanets-Podilskyi.

Німецько-радянська війна стала періодом значних змін в Україні. Вони стосувалися усіх сфер життя – політичного, соціально-економічного, громадського тощо. Зазвичай при дослідженні цієї проблеми основна увага звертається на різноманітні наступально-оборонні операції Вермахту чи Червоної армії. Це дозволяє простежити процес утвердження нацистської окупаційної адміністрації, з'ясувати фактори, які на нього впливали. Однак, як слушно зауважив британський історик Тоні Джадт: «... Друга світова війна стала насамперед випробуванням для мирного населення. Формально бої між

арміями відбувалися на початку і в кінці конфлікту. У проміжку то була війна окупації, репресій, експлуатації та винищення, у якій солдати, штурмовики й поліція розпоряджалися щоденним життям та самим існуванням ... захоплених людей» [1, с. 33]. Тому при дослідженні Другої світової війни дуже важливо звертати увагу не лише на перебіг воєнних дій і втрати, яких зазнали установи чи населені пункти, а й не залишати поза увагою життя людей, які опинилися на окупованій території. Відтак дана стаття дозволить простежити форми культурного дозвілля, як невід'ємної частини повсякдення місцевих жителів, представників нацистської адміністрації та військових Вермахту в 1941–1944 рр. у Кам'янці-Подільському.

Зазначимо, що перебіг культурних процесів на території генеральної округи «Волинь–Поділля», до складу якої увійшло місто, на наш погляд, доцільно поділити на два періоди. Перший – з літа – початку осені 1941 р. до середини 1942 р., коли нацисти позиціонували себе як визволителів України від «жидобільшовицького» режиму. Не надто перешкоджаючи впродовж цього часу відкриттю навчальних закладів, діяльності театрів, музеїв та бібліотек, вони намагалися заручитися підтримкою місцевих жителів, використати їх національні почуття для досягнення власних інтересів і в такий спосіб формувати простір лояльності¹ на підконтрольній території. Однак згодом, впродовж середини 1942 р. – початку 1944 р., політика окупаційної адміністрації зазнала змін – культурно-освітні організації було взято під повний контроль або заборонено, репертуар театрів піддавався суворій цензурі, чимало представників інтелігенції зазнали репресій.

Одним із важливих осередків культурного життя Кам'янця-Подільського в досліджуваний період був краєзнавчий музей. З тогочасної преси довідуємось, що цей заклад активно діяв у передвоєнний період. Незважаючи на те, що тоді у музеї функціонувало усього два відділи – історичний та зоологічно-геологічний, його відвідували не лише місцеві жителі, а й гості міста з інших регіонів. На початковому етапі німецько-радянської війни ця культурна інституція зазнала значних втрат. Зокрема, зникло чимало експонатів з історичного відділу (греко-римські золоті монети, шабля Б. Хмельницького, старовинний посуд та інші). Автор аналізованої газетної статті стверджує, що більшість цих речей вилучили при відступі більшовики («... щоб не залишилось німцям»), підбурюючи до аналогічних дій місцеве українське населення [3, с. 2]. Однак, погоджуючись із тим, що представники радянської влади при евакуації часто вивозили із собою цінні речі, варто наголосити на кількох моментах. По-перше, влітку – восени 1941 р. на окупованій території України, користуючись загальним хаосом, зумовленим станом війни, до мародерства вдавалися місцеві жителі (особливо така практика була поширеною, коли тривали бойові дії, а відтак жодна зі сторін не мала реальної влади у населеному пункті). Тому можемо припустити, що Кам'янець-Подільський не був винятком і, відповідно, не виключено, що значну кількість цінних експонатів викрали мешканці міста (про що твердить і сам автор). По-друге, до грабунку культурних цінностей вдавалися і самі нацисти².

Подальше функціонування краєзнавчого музею в історичних джерелах висвітлено фрагментарно. У квітні 1943 р. газета «Подільнянин» повідомляла про те, що до його фондів передали два дзвони від годинника, які знаходились на спостережній вежі будинку пожежної команди (виготовлені зі сплаву міді та срібла в другій половині XVIII ст, діаметром 101 см і 93 см і вагою 750 кг і 260 кг) [5, с. 3]. Окрім того, у згаданій газеті в роки нацистської окупації публікувалося кілька краєзнавчих статей співробітників музею – Матвєєва³ («Передмістя Карвасари», «Пановецький замок») та В. Георгієвського [6, с. 116]. Зауважимо, що ще задовго до утвердження в регіоні нацистської влади музей був важливим осередком наукового життя – мав велику бібліотеку (нараховувала близько десяти тисяч томів книг), при ньому було створено Подільське церковне історико-археологічне товариство (до його складу входило більше 50-ти осіб), а в 1924 р. – Наукове товариство імені Шевченка [7, с. 4]. Відтак значний досвід діяльності в передвоєнний період дозволив швидко відновити роботу закладу після відступу з міста більшовиків у 1941 р.

Важливу роль у культурному житті Кам'янця-Подільського у досліджуваний період відігравав кінотеатр. Подібно до музею, на початковому етапі німецько-радянської війни він зазнав значних втрат: апаратуру було знищено, інше майно розграбовано. Однак, стараннями колективу вже за два місяці

¹ Термін, запропонований О. Стяжкіною. Див.: Стяжкіна О. Рокада: чотири нариси з історії Другої світової. Київ : Дух і літера, 2020. С. 160.

² Зокрема, у листопаді 1942 р. оберштурмфюрер 4-ї роти батальйону особливого призначення військ СС Ферстер повідомляв як це відбувалося на практиці: «Мені також відомо, що і при штабі Альфреда Розенберга існують спеціальні команди по вилученню музейних і антикварних цінностей в окупованих країнах Європи і східних областях. На чолі цих команд стоять штатські компетентні особи. Як тільки війська займають якенєбудь велике місто, негайно туди приїжджають начальники цих команд з спеціалістами різного роду. Вони оглядають музеї, картинні галереї, виставки, культурні і художні заклади і встановлюють, в якому вони перебувають стани і конфісковують усе, що становить цінність» (дослівно збережено мову і стиль документу – Л. Д.). Див.: Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 4620, оп. 3, спр. 324, арк. 107.

³ Тут і далі по тексту, де згадано лише прізвище, ініціали в джерелі відсутні.

заклад розпочав свою діяльність. Станом на жовтень 1941 р. у ньому відремонтували дві апаратні та одну звукову установки. Для повноцінного завершення ремонтних робіт залишалося прикрасити фойє, естрадний зал, а також відновити звукоізоляцію [8, с. 3]. Тому вже у кінці місяця у кінотеатрі відбувся прем'єрний показ німецького фільму «Трукса». Ця стрічка мала виразно пронимецьке спрямування, адже, як повідомляла міська преса, відповідно до сюжету «... (падіння артиста і його духовне самогубство) відбувається в Америці, а відродження ... в Німеччині, де кожній людині властиві такі прикмети, як самодисципліна і витривалість». Окрім цього, перед трансляцією фільму глядачам продемонстрували кінохроніку, яка в позитивному світлі змальовувала німецьку націю [9, с. 3]. Відтак, ці факти свідчать про те, що кіномистецтво на окупованій території України було не лише однією із форм культурного дозвілля, а й активно використовувалося в пропагандистських цілях.

Не зважаючи на це, кіно в Кам'янці-Подільському користувалося чималою популярністю. Як свідчать історичні джерела, впродовж десяти днів фільми «Труска» і «Орлиця Валлі» подивилося близько восьми тисяч осіб [10, с. 4]. Вже наприкінці січня 1943 р. газета «Подільнянин» повідомляла про те, що кількість глядачів за останній місяць сягнула понад 15 тисяч. Ймовірно, такі значні цифри зумовлювалися тим, що в той час німецькі фільми транслювалися з українським перекладом, тому були доступні місцевим жителям [11, с. 4].

Репертуар кінотеатру в роки окупації був доволі розмаїтим. На його екранах транслювалися фільми «Моє життя за Ірландію» [12, с. 4], «Оперета» [13, с. 4], «Данко Пішто» [14, с. 4], «Гіль Баба» [15, с. 4], «Жид Зюсь»⁴ [16, с. 6]. Цікаво, що у грудні 1941 р. Жіночим добродійним комітетом було анонсовано «лотерею», яка мала відбутися в приміщенні закладу. Прибутки, отримані під час цього дійства, планувалося передати незаможним мешканцям міста [17, с. 4]. Відтак можемо констатувати, що в умовах воєнного лихоліття кінотеатр долучався до благодійницьких акцій.

Важливим центром інтелектуального життя Кам'янця-Подільського в період нацистської окупації залишалася бібліотека (знаходилась у Старому місті), яка відновила свою роботу вже на початку грудня 1941 р. В її фондах були підручники, українська та зарубіжна література (в оригіналі та в перекладі) [18, с. 4]. Однак, внаслідок «пригод війни» будинок, в якому знаходилась книгозбірня, був зруйнований, тому влітку 1942 р., її переміщено в інший район (Новий план). В цей час у бібліотеці працювало сім осіб, а обслуговування читачів (їх число сягнуло понад півтори тисячі) здійснювалося щоденно з 12 до 18 год. Зауважимо, що більшість користувачів були містяни молодого віку – від 16 до 25 років. В читальному залі жителі міста могли ознайомитися з періодикою (журналами та часописами «Наші дні», «Малі друзі», «Голос», «Нова Україна» та іншими), а також книгами, які не видавали на руки. Станом на кінець літа 1943 р. в книгозбірні відчувався брак української класики (становила заледве 10% від загальної кількості видань), однак крім художньої там була довідкова література – енциклопедії і словники [19, с. 4; 20, с. 4].

В досліджуваний період діяло на Хмельниччині і культурно-освітнє товариство «Просвіта». Зокрема, на початку лютого 1942 р. на шпальтах газети «Подільнянин» було опубліковано дозвіл Кам'янець-Подільського окружного комісара Райндля на діяльність організації. В повідомленні йшлося про те, що вона мала забезпечити роботу бібліотек, театрів, а також гуртків української пісні та музики. Однак важливо, що влаштування імпрез членами товариства мало відбуватися після отримання відповідного дозволу окружного комісара [21, с. 4]. Тому, можемо стверджувати, що це мало як позитивні, так і негативні наслідки: окупаційна влада хоча й дозволила легальне функціонування «Просвіти», однак намагалася повністю контролювати її діяльність.

Невдовзі у міській пресі з'явилася стаття, в якій автор переконував у необхідності створення членами «Просвіти» самоосвітніх гуртків на селі⁵, посилаючись на позитивний досвід діяльності товариства в цій сфері у довоєнний період. При цьому були наведені практичні поради, які б сприяли їх ефективному функціонуванню:

- 1) гуртки мали працювати під керівництвом вчителя;
- 2) складатися щонайбільше з десяти осіб однієї вікової категорії;
- 3) заняття в них (тривалістю не більше години кожне) рекомендовано проводити два-три рази на тиждень;
- 4) у програмі передбачалося вивчення музики, нової історії України та Націонал-соціалістичної Німеччини;
- 5) членів гуртків закликали бути пунктуальними і дисциплінованими [22, с. 3].

⁴ В авторській редакції твір, який ліг в основу фільму, називався «Євреї Зюсь».

⁵ Незважаючи на те, що створення самоосвітніх гуртків передбачалося здебільшого в сільській місцевості, варто зауважити, що це товариство в досліджуваний період складалося із розгалуженої мережі філій, діяльність яких координувала окружна Кам'янець-Подільська «Просвіта».

Така форма роботи «Просвіт» на території генеральної округи «Волинь – Поділля» була особливо затребуваною, оскільки, з огляду на брак палива, школи в зимову пору року часто не працювали, тому це була єдина можливість учням отримати базові знання. Окрім того, керівництво організації заохочувало членів гуртків художньої самодіяльності, які діяли на Кам'янецьчині, влаштовувати різноманітні культурні імпрези. Зокрема, 19 лютого 1942 р. окружний комітет «Просвіти» закликав їх брати участь у відзначенні «Шевченкових днів» – проводити вечорниці, концерти й урочисті збори. Для цього передбачалося залучити музикантів, декламаторів, хорові колективи, педагогів та працівників театру [23, с. 3], що свідчить про активну співпрацю товариства з іншими культурно-освітніми установами міста.

10 червня 1942 р. прийнято рішення про заснування при Кам'янець-Подільській «Просвіті» двох гуртків – пісенного та драматичного. Заняття в першому мали відбуватися щопонеділка, середі та п'ятниці, а в драматичному – у вівторок та четвер (з 17 до 20 год.) [24, с. 4]. Діяльність товариства у цій сфері була важливою з огляду на брак навчальних закладів в регіоні, які б готували артистів чи хореографів.

Зауважимо, що станом на квітень 1942 р. серед просвітян були знані у місті люди – працівник Кам'янець-Подільського інституту Юліан Дмитерко та редактор місцевої газети Дмитро Корбутяк. Цікаво, що крім обов'язкових внесків вони додатково пожертвували на рахунок організації 200 та 100 крб. відповідно. Окрім приватних осіб, членами «Просвіти» ставали і цілі колективи. Так, за ініціативи помічника головного бухгалтера Ф. Бендаса, до лав організації зголосилося 17 осіб Плодоовочевого об'єднання, яке функціонувало в місті [25, с. 4].

Жертводавцями «Просвіти» в роки нацистської окупації були не лише представники світської інтелігенції, а й церковні ієрархи. Зокрема, навесні 1942 р. єпископ Дамаскин (Малюта) перерахував 100 крб. на потреби товариства [26, с. 4]. Як бачимо, аж до своєї заборони (1943 р.) товариство проводило активну діяльність, займалося організацією святкових імпрез та створенням гуртків, а основними джерелами його фінансування були не лише членські внески, а й добровільні пожертви місцевих мешканців.

Важливим осередком культурного життя Кам'янця-Подільського в досліджуваний період залишався театр імені Т. Шевченка. Після відступу радянських військ заклад зазнав значних втрат. Більшість реквізиту було знищено. В театрі не було декорацій, стільців та костюмів, що, безумовно, ускладнювало його функціонування. Історичні джерела, датовані вереснем 1941 р., свідчать, що в цей час у театрі вже відбулось щонайменше дві імпрези – опера «Наталка-Полтавка» Котляревського та вечір української пісні й поезії. Однак, професійний рівень митців був незадовільним: дехто з акторів погано знав слова, інші мали проблеми з інтонацією чи рухами на сцені. Такий стан речей зумовлювався тим, що переважна більшість з них були аматорами, людьми, які «... випадково потрапили на сцену, – як писала місцева преса, – так, куди небудь аби, мовляв, дома не сидіти та й всеж якийсь карбованець перепаде». Тому з метою покращення ситуації керівництву закладу рекомендувалося звернути увагу на підбір кадрів [27, с. 2]. Забігаючи наперед, зауважимо, що станом на грудень 1941 р. цю проблему так і не було остаточно вирішено [28, с. 4].

В окупаційний період на шпальтах міської преси відбувалася публічна дискусія щодо якості театральних постановок. Зокрема, в листопаді 1941 р. один з глядачів звинуватив редактора в надто суворій критиці працівників закладу. Він вказував на те, що завданням критики є: а) не лише вказати на хиби та недоліки у імпрезах, а, передовсім, спростити їх сприйняття для глядачів; б) звертати увагу на зміст та ідею творів; в) зауваги мають бути конкретні, чітко окреслені [29, с. 4]. Статті з аналізом імпрез, які регулярно з'являлися в газеті «Подільчанин», були свідченням того, що театр користувався чималою популярністю серед місцевих жителів. Окрім того, вони виконували практичну функцію – дозволяли акторам вдосконалювати свій професійний рівень.

В досліджуваний період театр забезпечував культурне дозвілля представників місцевої окупаційної адміністрації. Зокрема, восени 1941 р. на сцені закладу відбувся концерт, програма якого складалася з українських народних пісень в обробці М. Леонтовича та М. Лисенка, а також сольних виступів артистів. Кам'янець-Подільський повітовий комісар схвально відгукнувся про захід і на знак подяки преміював колектив шістьма тисячами карбованців [30, с. 4]. Відтак можемо стверджувати, що праця в театрі дозволяла не лише долучитися до розвитку культурного життя міста, а й отримувати стабільний фінансовий дохід, що було особливо важливим в умовах війни.

Пісенні імпрези, що влаштовувались на сцені закладу, відвідували глядачі з числа місцевих жителів. Зокрема, в другій декаді листопада 1941 р. відбувся вечір української пісні і танцю. Його програма складалася із сольних виступів Б. Шуткевича, О. Колтуновкого, М. Зробок. Крім цього, схвально глядачами було сприйнято виконання хоровим колективом українських народних пісень «Попід мостом», «Мак» та «Ой, вишенька-черешенька». Однак негативно на якості заходу позначилася погана акустика

та конферансування артистами власних виступів. Варто зауважити, що в репертуарі не було вояцького фольклору часів козацтва та національно-визвольних змагань українського народу 1917–1921 рр. [31, с. 4]. Схожий концерт працівники театру влаштували на початку серпня 1942 р. В той час при закладі діяв великий хор (30 осіб), учасники якого виконали низку пісенних композицій – «Цигани» Шумана, «Льодолом» Леонтовича, «Ой, посіяв козак гречку» Рибальченка, «Ой, на горі пшениченька, а в долині овес» Кошиця [32, с. 4]. Відтак можемо констатувати, що репертуар музичних творів значно розширився.

В період нацистської окупації в місті виступали інші мистецькі колективи, здебільшого німецькі. Так, 12 листопада 1941 р. на сцені театру відбувся показ комедійної постановки «Гільда і 4РН», влаштованої мюнхенським філіалом організації «Сила від радості» (керівник – Конрад Дрегер). Про успіх імпрези свідчить те, що її переглянуло понад 700 осіб (серед них було місцеве українське населення та угорські солдати) [33, с. 4]. Наступного місяця джазова капела з Берліна (у кількості семи осіб) в Кам'янці-Подільському влаштувала концерт для військових [34, с. 4]. Зазначимо, що колектив театру не лише приймав гостей, а й сам гастролював по інших населених пунктах округи. Так, газета «Подільнянин» інформувала про те, що артисти закладу на другий день Різдва 1942 р. влаштували концерт у с. Кадіївці. Програма заходу складалася з колядок, шедрівок, гумористичної постановки, гопака та інших номерів [35, с. 4].

Важливий напрямок роботи театру полягав у відзначенні національних свят. Так, в 1942 р. на сцені закладу відбулося чотири концерти з нагоди «Шевченкових днів» (два для молоді і два – для відвідувачів старшого віку). Особливість імпрези полягала у тому, що її репертуар повністю складався із творів Кобзаря і поділявся на дві частини – пісенну (сольні та хорові виступи) та декламаційну. Окрім цього, під музичний супровід бандуриста Ф. Гриба з с. Тинна прозвучали два твори поета – «Думи мої» і «Дума про Залізняка» [36, с. 4]. Джерела, опрацьовані автором, дозволяють стверджувати, що станом на вересень 1943 р. театр активно працював, однак, інформації, яка б свідчила про його роботу в подальшому, не виявлено.

Підсумовуючи викладене, можемо стверджувати, що в роки нацистської окупації у Кам'янці-Подільському культурне життя було доволі активним. Тут діяло чимало мистецьких закладів. Переважна більшість з них розпочала своє функціонування ще в довоєнний період. Краєзнавчий музей в 1941 р. при відступі з міста радянських військ зазнав значних втрат. Однак, незважаючи на це, закладу вдалося швидко відновити роботу. В досліджуваній період його співробітники публікували наукові розвідки та поповнювали фонди музею новими артефактами. Складовою культурного дозвілля місцевих жителів було кіно. На екрані кінотеатру регулярно транслювалися фільми, значна частина з яких мала виразно пронимецьке спрямування. В закладі відбувалися і благодійницькі заходи, прибуток від яких розподіляли між малозабезпеченими місцевими жителями. Діяло в місті і культурно-освітнє товариство «Просвіта», члени якого організовували співочі та драматичні гуртки, влаштували різноманітні святкові імпрези. Важливим осередком культури залишався театр. Глядачами вистав, які відбувалися на його сцені, окрім кам'янчан, часто були військові Вермахту. Репертуар театру складався з музичних композицій, а також із творів української класики. Переважна більшість тамтешніх акторів були аматорами. Нерідко на сцені закладу виступали й мистецькі колективи з Німеччини.

Література:

1. Джадт Т. Після війни. Історія Європи від 1945 р. Київ : Наш Формат, 2021. 928 с.
2. Сляжкіна О. Рокада: чотири нариси з історії Другої світової. Київ : Дух і літера, 2020. 272 с.
3. Краєзнавчий музей Поділля, 1941, *Подільнянин*, 6 листопада, с. 2.
4. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 4620, оп. 3, спр. 324. 266 арк.
5. Історична цінність, 1943, *Подільнянин*, 22 квітня, с. 3.
6. Нестеренко В. Часопис «Подільнянин» як джерело вивчення культурно-освітніх процесів на Поділлі (1941–1944 рр.). *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції "Хмельниччина в роки Другої Світової війни", присвяченої 70-річчю визволення Хмельницької області від фашистських загарбників*. Хмельницький. ПП Мельник А.А., 2014. С. 115–117.
7. Кам'янець-Подільський археологічний музей, 1942, *Подільнянин*, 18 жовтня, с. 4.
8. Поновлюється робота кінотеатру, 1941, *Подільнянин*, 16 жовтня, с. 3.
9. Перший німецький фільм у нашому місці, 1941, *Подільнянин*, 30 жовтня, с. 3.
10. місцевого життя, 1941, *Подільнянин*, 9 листопада, с. 4.
11. В кінотеатрі, 1943, *Подільнянин*, 28 січня, с. 4.
12. *Подільнянин*, 1941, 27 листопада, с. 4.
13. *Подільнянин*, 1941, 14 грудня, с. 4.
14. *Подільнянин*, 1942, 1 січня, с. 4.
15. *Подільнянин*, 1942, 25 січня, с. 4.
16. «Жид Зюсь», 1942, *Подільнянин*, 13 серпня, с. 6.

17. *Подільський*, 1941, 12 грудня, с. 4.
18. В міській бібліотеці, 1941, *Подільський*, 7 грудня, с. 4.
19. Бібліотека працює, 1942, *Подільський*, 2 липня, с. 4.
20. В Кам'янці Подільському, 1943, *Подільський*, 29 серпня, с. 4.
21. Дозвіл Кам'янець-Подільського Окружного Комісара на організування «Просвіти», 1942, *Подільський*, 5 лютого, с. 4.
22. Самоосвітні гуртки, 1942, *Подільський*, 12 лютого, с. 3.
23. До місцевих «Просвіт», і гуртків художньої самодіяльності Кам'янецької округи, 1942, *Подільський*, 19 лютого, с. 3.
24. *Подільський*, 1942, 11 червня, с. 4.
25. Членство «Просвіти», 1942, *Подільський*, 19 квітня, с. 4.
26. Українське духовенство «Просвіти», 1942, *Подільський*, 10 травня, с. 4.
27. Зауваження глядача, 1941, *Подільський*, 18 вересня, с. 2.
28. «Циганка Аза» В міському театрі ім. Шевченка, 1941, *Подільський*, 10 грудня, с. 4.
29. 3 листів до редакції, 1941, *Подільський*, 16 листопада, с. 4.
30. Концерт на замовлення німецького командування, 1941, *Подільський*, 9 жовтня, с. 4.
31. Вечір української пісні і танцю, 1941, *Подільський*, 20 листопада, с. 4.
32. Цікавий концерт, 1942, *Подільський*, 6 серпня, с. 4.
33. *Подільський*, 1941, 16 листопада, с. 4.
34. Німецький джаз Гірнсдорфа, 1941, *Подільський*, 12 грудня, с. 4.
35. Концерт в селі Кадіївцях, 1942, *Подільський*, 11 січня, с. 4.
36. Вшанування пам'яті Шевченка, 1942, *Подільський*, 12 березня, с. 4.